
Весна Бикић
(Археолошки институт, Београд)

АРХЕОЛОГИЈА НАЈСТАРИЈИХ СРПСКИХ ЦРКВЕНИХ СРЕДИШТА¹

Изучавање цркава и манастирских комплекса заузима нарочито место у археологији, како због особене методологије рада тако и због потребе за сарадњом између археолога, архитеката и историчара уметности. Комплексност археолошког поступка при утврђивању времена настанка, хронологије доградњи, преградњи и обнова и одлика градње објеката, укључујући и усклађивање историјских нивелета терена унутар манастирског обзиђа, свој одраз има у истраживањима архитектонских украса и, нарочито, живописа. Овим начелима руководио се Радослав Грујић још давне 1927. године, приликом откривања манастира Светих арханђела код Призрена,² незванично првим, а према оцени С. Поповић³ свакако пресудним археолошким истраживањима једног манастирског комплекса на подручју средњовековне Србије. Плански започета одмах после Другог светског рата, а нарочито интензивна између седамдесетих и деведесетих година XX века, до данас обављена археолошка истраживања на низу средњовековних црквених средишта пружила су резултате који су од великог значаја за разумевање градитељске и програмске замисли ктитора светиња, као и њиховог места у занатско–уметничком окружењу средњовековне Србије и оновремене Европе.

Подизање цркве, и уопште институција ктиторства, у средњовековној Србији постаје програмско дело које је установио родоначелник владарске династије, велики жупан Стефан Немања (1168–1196). Његове задужбине изнедриле су постулате српске уметности, својеврсни спој византијских и романских градитељских елемената садржаних у „рашкој

¹ Чланак је резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177021).

² Р. Грујић, *Откопавање Светих арханђела код Призрена (прелиминарни извештај)*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928), 239–274.

³ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994, 19.



Сл. 1. Епископије српске цркве 1220. године (М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 31) и манастир Студеница (обрадио: У. Војводић)

Fig. 1. Episcopal seats of the Serbian church in 1220 (М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 31) and the Monastery of Studenica (edited by U. Vojvodić)

школи архитектуре”⁴ Упоредни политички, идеолошки и културни концепт, оличен у организацији манастирског живота по светогорском моделу, спровео је његов најмлађи син, архиепископ Сава Немањић, у пракси осамостаљене Српске цркве (1219).⁵ Градитељски склопови првих храмова – Светог Николе у Топлици, Ђурђевих ступова у Расу и Студенице – добили су своју репрезентативну надградњу у цркви Светог

⁴ М. Марковић, *На трагу самосвојних решења – српска уметност у XII веку*, Византијско наслеђе и српска уметност II, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд 2016, 167–176.

⁵ Д. Поповић, *Живот у монашкој заједници*, Приватни живот у српским земљама средњег века, ур. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Клио-Београд 2004, 525–551.

Спаса у Жичи, седишту архиепископије и крунидбеном храму српских краљева. Својим разноликим решењима друга седишта (нових и старих) епископија само су потцртала преплитање између Византије и Западне Европе у културном идентитету средњовековне српске државе.⁶ Чињеница да најстарија српска црквена средишта чине готово искључиво манастири нарочито је значајна у ширем кључу разумевања унутрашње организације у држави првих Немањића. Због свега тога нема, дакле, никакве сумње у то да у оквирима *црквене археологије*⁷ најстарија средишта, под окриљем архиепископије у Жичи, представљају узорну скупину за разматрање различитих аспеката како монументалне архитектуре, тако и свакодневице унутар манастирских зидова.

У претходним деценијама археолошка ископавања обављена су, у мањем или већем обиму, на већини наших налазишта (споменика) ове групе (сл. 1). Она су имала двојаки карактер. Поред ископавања у оквиру конзерваторско-рестаураторских радова, усмерених превасходно на прибављање података о архитектури културних здања, спровођени су и вишегодишњи програми који су обухватили целине манастирских комплекса.⁸ Већина тих налазишта истраживана је пре више деценија, у замаху конзерваторско-рестаураторских радова, што је значајно утицало на методологију теренских истраживања, а у појединим случајевима је у коначници резултирало изостанком одговарајућих анализа стратиграфије, контекста и покретних налаза, односно делимичним публикавањем резултата. И поред тога што су истраживачки тимови били по правилу мултидисциплинарни, интердисциплинарни приступ планирању истраживања и разматрању резултата није био коришћен у довољној мери, што за последицу има још увек недовољна сазнања о појединим важним аспектима, пре свега о свакодневном животу. Истраживања су с временом добијала на ширини, не само због технолошког напретка археологије него и због обимнијег укључивања метода из природних наука и медицине, чиме су укупни резултати бивали боље утемељени а сазнања продубљена на

⁶ М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I. Цркве у Топлици и долинама Ибра и Мораве*, Београд 1986; Д. Војводић, *На размеђу светова и култура – биће и простори српске средњовековне уметности*, Византијско наслеђе и српска уметност II, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд 2016, 13–19.

⁷ „Црквена археологија” – синтагма преузета из енглеског језика (the Church Archaeology), дефинише специфичност теме изучавања сакралног споменика у ширем просторном окружењу, чиме се између осталог стварају предуслови за свеобухватнију заштиту и презентацију културног наслеђа, в. R. Gilchrist, *Monastic and Church Archaeology*, Annual Review of Anthropology 43 (Palo Alto USA 2014), 235–250. Као специфична грана археологије развија се на подручју Централне и Западне Европе, а нарочито у Великој Британији, где постоји и струковно удружење – Друштво за црквену археологију са седиштем у Јорку (The Society for Church Archaeology, York, UK): <https://www.nationalchurchestrust.org/society-church-archaeology>

⁸ Примера ради, в. О. Кандић, Д. Минић, Е. Пејовић, *Манастир Милешева. Истраживање и обнова*, Београд – Пријеполје 1995; *Осам векова манастира Милешева*, Зборник радова I-II, ур. П. Влаховић и др., Милешева 2013; М. Поповић, *Манастир Студеница – археолошка открића*, Београд 2015 (са старијом литературом).

најбољи начин. Посматрани заједно, сви досадашњи исходи истраживања омогућили су да се јасније сагледа допринос археологије у изучавању овог важног сегмента средњовековних студија. За ову прилику потцртаћемо, по нашем мишљењу, најзначајније.

Најпре би требало указати на место црквеног средишта у пејзажу, које на много начина утиче на његову функцију и живот манастирске обитељи. Другим речима, просторна димензија црквеног средишта има нарочито значење, будући да је сакрално здање као место веровања у непрекидно узајамном деловању са окружењем у коме се одвија свакодневни живот.⁹ У византијском свету низ монашких амбијената одражава њихову различиту сврху, односно, преваходно избор и жељу ктитора.¹⁰ Црквена средишта која су подигли Стефан Немања и његови непосредни наследници заснована су на просторима који имају одређене природне одлике и историјско значење, односно, како је сумирала С. Поповић, она се често налазе на остацима старије сакралне грађевине (може се додати и насеобине), на отвореном, доминантном месту, у близини извора питке воде, као и мреже саобраћаница.¹¹ Томе би свакако требало додати доступност сировина неопходних за свакодневно функционисање заједнице која ка том средишту гравитира. У каснијем читању култног места та природна и историјска обележја носе „просторни код” предела коме је намењена симболичка вредност.¹² Примера ради, на простору на коме је подигнута црква Светог Николе у Топлици утврђена је касноантичка/ранохришћанска некропола са зиданим гробницама, а такође и трагови насеобинског хоризонта из времена XI–XII века.¹³ Слична културна стратиграфија одликује простор на коме је заснован Свети Ахилије у Ариљу, седиште Моравичке епископије.¹⁴ И манастир Светог архангела Михаила на Превлаци код Тивта, седиште новоосноване Зетске епископије, сазидан је на „историјском тлу”, на остацима репрезентативне римске виле чији је корпус обнављан, дограђиван и у функционалном погледу мењан у наредним столећима, укључујући зидање базилике у VI веку, бенедиктинског манастира у IX веку и цркве у време Стефана Првовенчаног.¹⁵

⁹ M. Johnson, *Ideas of landscape*, Oxford 2007, 130–133.

¹⁰ A. M. Talbot, *Founder's choices: Monastery site selection in Byzantium*, у: *Founders and refounders of Byzantine Monasteries*, ed. M. Mullett, Belfast 2007, 43–52 (са изворима и литературом).

¹¹ С. Поповић, *нав. дело*, 67–70.

¹² H. Lefebvre, *The Production of Space*, Translated by D. Nicholson-Smith, Cambridge, Massachusetts 1991, 141–143.

¹³ Е. Зечевић, *Немањине цркве у Топлици у светлу археолошких истраживања*, докторска дисертација одбрањена 2013. године на Одељењу за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду (у рукопису).

¹⁴ М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, Саопштења XIV (1982), 25–49; Иста, *Свети Ахилије у Ариљу, Историја, архитектура и просторни склоп манастира*, Београд 2002, 43–81.

¹⁵ В. Кораћ, *Остаци манастира св. Арханђела Михаила на Превлаци*, *Старинар* 51 (2001) 135–170; И. Пашић, *Манастир Св. архангела Михаила на Превлаци – археолошки слојеви из 13. и са почетка 14. века*, Гласник Српског археолошког друштва

За разлику од наведених примера, у случају Студенице констатовани су незнатни остаци слоја из касноантичког раздобља и из IX–X века. То представља својеврсну потврду навода да је Стефан Немања за свој маузолеј изабрао место које је некад било „пусто ловиште зверова“, како сведочи његов животописац,¹⁶ дакле скровито место изнад обале реке Студенице, удаљено неколико сати хода од старе путне комуникације која је водила долином Ибра.¹⁷ И црква Светог Спаса у Жичи, мада по избору места усаглашена са успостављеном праксом, од већине других средишта разликује се у једном – на изабраном месту није било старијег сакралног здања, односно, темељи цркве укопани су у „археолошки стерилно земљиште“.¹⁸

Други значајан аспект црквене археологије односи се на утврђивање временског следа активности. Наиме, свако од поменутих археолошких истраживања допринело је сазнањима у вези с хронологијом градње објеката, укључујући обнове, преградње и доградње основног корпуса храма, а такође и живописа. Поред свега другог, ти подаци су коришћени у реализацији програма обнове и санације цркава. У случају Св. Николе у Топлици, целовита новија анализа расположиве археолошке грађе довела је до јасног издвајања грађевинских фаза у манастиру, поново актуализујући дебату о обиму градитељске активности Стефана Немање, односно питање да ли је ту била реч о изградњи или пак обнови старије цркве уз дозививање спољне приправе.¹⁹ Не улазећи овом приликом у разматрање тог питања, напомињемо да археолошка анализа није дала непосредне доказе да је Стефан Немања саградио главни део цркве.²⁰ И у манастиру Светог архангела Михаила на Превлаци јасно су издвојене градитељске обнове на цркви, манастирским зградама и обимном зиду, изведене током прве половине XIII века, које су праћене археолошким целинама са одговарајућим покретним налазима.²¹ Захваљујући прецизно вођеним археолошким ископавањима у Жичи, данас располажемо сазнањима о фазама градње и свим детаљима фундација и извођења надземних делова зидова цркве Светог Спаса и манастирског обзиђа.²²

На хронологију архитектуре надовезује се питање сахрањивања у ареалу најстаријих српских црквених средишта у њиховим градитељским фазама. Наиме, подаци о биолошкој структури и здравственом статусу становништва која гравитира према одређеном (црквеном) средишту у датом периоду недвосмислено указују на популационе трендове, пре

20 (2004), 172–180, сл. 1–7; М. Zagarčanin, *O nekim rezultatima novih arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta*, Историјски изписи LXXXIX/3–4 (2016), 45–85.

¹⁶ Свети Сава, *Сабрани списи*, превод Ј. Мирковић, Д. Богдановић, Просвета–Српска књижевна задруга, Београд 1986, 97.

¹⁷ М. Поповић, *Манастир Студеница*, 29–31, 255–256.

¹⁸ Д. Минић, *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, Манастир Жича. Зборник радова, 224.

¹⁹ Е. Зечевић, *нав. дело*.

²⁰ *Исто*.

²¹ И. Пашић, *нав. дело*, 172–188.

²² Д. Минић, *нав. дело*, 223–235, 240.

свега промене у демографији, активностима, болестима и исхрани тих заједница.²³ Нажалост, о томе се веома мало зна, будући да ова гробља нису била предмет систематских истраживања, пре свега због конзерваторско–рестаураторске природе истраживања споменика, односно због слабог утицаја археолога у истраживачким тимовима. Штавише, у ретким случајевима када су гробља истраживана у већем обиму, попут Богородице Хвостанске, Ђурђевих Ступова у Расу, Светог Ахилија у Ариљу, резултати су публиковани у општим цртама, без осврта на стратиграфију гробних укола и археолошку интерпретацију њихових садржаја.²⁴ Изузетак у том погледу свакако представљају сахране око црква Светог Петра у Расу и Светог Николе у Топлици.²⁵

О најстаријој монашкој некрополи у манастиру Студеници такође се зна само у општим цртама – сахране су обављане претежно у западном делу порте и јужно око Богородичине цркве, а гробна места су обележавана надгробним плочама.²⁶ Изузетно је вршено сахрањивање у зиданим гробницама, као у случају првих старешина манастира, Дионисија и Игњатија, којима је указана велика част да буду сахрањени уз спољно лице западног травеја, с друге стране места на којем је гроб ктитора, Светог Симеона Немање.²⁷ Изостанак сахрана у простору архиепископије у Жичи у њеном најстаријем раздобљу²⁸ одаје праксу различиту од других манастира под њеним окриљем. Та чињеница наводи на помисао да је Сава Српски, будући да је био добро упознат са византијском праксом сахрањивања монаха изван манастирског обзиља у складу са одредбама типика XI и XII века, дао да се у случају Жиче ово питање посебно уреди.²⁹ Касније, сахране жичких монаха обављане су у гробној цркви изван манастирског комплекса, јединственом здању на подручју самосталне српске цркве.³⁰

За разлику од гробаља, сахране владара и великодостојника – ктитора знатно су боље изучене. Као једна од најзначајнијих тема европске и српске

²³ C. S. Larsen, *Bioarchaeology: The Lives and Lifestyles of Past People*, Journal of Archaeological Research, Vol. 10, No. 2, 119–166; N. Miladinović-Radmilović, *Sirmium Necropolis*, Sremska Mitrovica 2011.

²⁴ В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 43–56, сл. 5; Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу. Постанак архитектуре цркве Св. Ђорђа и стварање рашког типа споменика у архитектури средњовековне Србије*, Краљево 1984, 19, сл. 103; М. Цуњак, Ч. Јордовић, *Некропола цркве светог Ахилија у Ариљу и откривени покретни налази*, Саопштења XIV (1982), 231–242.

²⁵ М. Љубинковић, *Некропола Цркве св. Петра код Новог Пазара*, Зборник Народног музеја у Београду VI (1970), 169–259; Г. Марјановић-Вујовић, *Петрова црква код Новог Пазара, II*, Новопазарски зборник 9 (1985), 235; Иста, *Петрова црква код Новог Пазара, IV*, Новопазарски зборник 11 (1987), 214; Е. Зечевић, нав. дело.

²⁶ М. Поповић, нав. дело, 91–93.

²⁷ Исто, 91.

²⁸ Д. Минић, нав. дело, 235–240.

²⁹ М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 78–81.

³⁰ Исто.

медијевистике, сахране владара и властеле представљају комплексан скуп појава. Археолошким истраживањима у задужбинама Немањића утврђен је начин сахране ктитора, по узору на византијски модел али са снажим регионалним особеностима.³¹ Као што је познато, место гроба је одређено у западном делу наоса, с јужне стране, а чине га унапред припремљене структуре, надземно обележје – саркофаг, прислоњен уз зид испод ктиторске композиције, и подземни гроб, такође грађен истовремено са храмом, који је укопан испред саркофага, како то показује пример гроба краља Владислава у Милешеви.³² Како је то убедљиво показано, овакав облик фунерарне праксе и изглед гроба установљен је у гробном храму родоначелника династије – Студеници, која је представљала суштински узор свим потоњим немањићким гробним храмовима.³³

У гробовима ктитора по правилу није било прилога, сходно општим начелима хришћанских сахрана, односно обичају монашења владара и властеле у позним годинама живота. Међутим, то правило није строго поштовано, па се уз спорадичне остатке одела са златовезом јављају налази накита, прстен у мушким и каткад наушнице у женским гробовима.³⁴ Осим сазнања о идеологији и култу, истраживање ктиторских сахрана доноси подаке о биолошкој прошлости истакнутих појединаца – укључујући древни ДНК и информације о њиховим животним навикама и свакодневним активностима, који често имају јасну потврду у историјским изворима – а истовремено и о друштвеном статусу и културном идентитету покојника.³⁵

У случају манастирских комплекса, стратиграфски прецизно вођена ископавања омогућавају поуздано утврђивање хронологије зидања манастирских зграда, укључујући и промену намене појединих

³¹ Детаљно о аспектима владарских и ктиторских сахрана видети у: Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992; М. Поповић, *Археолошка сведочанства о ктиторским сахранама у средњем веку*, Новопазарски зборник 30 (2007), 15–47.

³² М. Поповић, *нав. дело*, 19–20, сл. 2. О истраживањима сахрана у цркви Вознесења у Милешеви, в. О. Кандић, *Гробна обележја у цркви манастира Милешеве*, Саопштења XXII–XXIII (1990–1991), 103–111; Е. Зечевић, *Ископавање гробнице краља Владислава*, Саопштења XXII–XXIII (1990–1991), 113–126; С. Живановић, В. Летић, *Мошти српског краља св. Владислава Немањића*, Саопштења XXII–XXIII (1990–1991), 127–129.

³³ Д. Поповић, М. Поповић, *Мироточиви гроб светог Симеона у Студеници – нов поглед*, Зборник радова Византолошког института САНУ LI (2015), 239–242.

³⁴ М. Поповић, *Археолошка сведочанства*, 44–45.

³⁵ В. на пример: М. Брмболић, *Гробнице у цркви манастира Ресаве*, Саопштења XXXIX (2007), 9–24; Н. Миладиновић-Радмиловић, *Антрополошка анализа налаза из гробова у цркви манастира Ресаве*, Саопштења XXXIX (2007), 25–62; О. Стојковић, Т. Варљен, Ж. Микић, *Молекуларно-генетичка анализа скелетних остатака историјских личности из манастира Ресаве и Раванице*, Саопштења XXXIX (2007), 63–69; М. Поповић, *Средњовековне сахране у цркви манастира Бањске*, Саопштења XLVIII (2016), 23–55; Н. Миладиновић-Радмиловић, *Антрополошка анализа налаза из средњовековних гробова у цркви манастира Бањске*, Саопштења XLVIII (2016), 57–78; В. Бикић, *Прстење из Бањске: идентификација и уметничко-занатски контекст*, Саопштења XLVIII (2016), 79–92.

простора унутар манастирског обзиђа, али и свеобухватнију анализу предмета откривених у археолошким контекстима. У том погледу изузетан је пример манастира Студенице – обједињени резултати свих археолошких истраживања довели су до искорака у тумачењу неких појава у свакодневници манастира, поред свега другог.³⁶ Овом приликом подсећамо на ређе познате примере контекстуалне анализе керамичког материјала.

Први пример односи се на препознавање и дефинисање грнчарске радионице која је у време оснивања манастира била организована у источном делу порте, између конака и источне капије.³⁷ Уз поуздане стратиграфске показатеље, даље археолошке и археометријске анализе потврдиле су локално порекло керамичког посуђа, али и континуитет у производном процесу током средњовековне прошлости манастира, од XIII средине XV века.³⁸ Већ сама чињеница да је грнчарска пећ била подигнута у ареалу манастира доста речито сведочи о укључености манастира у привредне токове ране државе Немањина. Штавише, то је убедљив доказ да манастир Студеница заправо представља идеалан концепт устројства централног сакралног места које обједињује идеолошку (верску и политичку), културну и привредну димензију.³⁹

Други пример је у вези са стокималокалне и међурегионалне трговине. У овом случају нова сазнања су произашла из детаљне производно-стилске анализе керамичког посуђа, која је спроведена по средњовековним културним, односно насеобинским хоризонтима манастира. Тако је у првом столећу живота, још током XIII века, већина свакодневних употребних предмета била домаће производње, израђена у самом манастиру или у оближњим селима. Ти предмети, који имају препознатљив занатски печат, тј. обликовне и стилске одлике, јављају се на значајно ширем подручју од непосредног окружења манастира. Оно укључује и друга средишта првих српских епископија, међу којима илустративан керамички материјал дају Свети Никола у Топлици⁴⁰ и Свети Михаило на Превлаци.⁴¹ С друге стране, керамика која долази из страних радионица је по количини скромна, а по врстама производа уједначена, што поред Студенице

³⁶ М. Поповић, *Манастир Студеница – археолошка открића*, Београд 2015.

³⁷ V. Bikić, *Pottery manufacture in the Studenica monastery: preliminary considerations*, *Starinar* 65 (2015), 131–144.

³⁸ K. Šarić, V. Bikić, S. Erić, *Microstructural, mineralogical and petrographical characteristics of the Medieval ceramics from the Studenica Monastery (UNESCO world heritage site): Implications on the pottery technology and provenance of the raw material*, *Microscopy and Microanalysis, Microscopy and Microanalysis* (2018), 24, 744–761; S. Stojanović, V. Bikić, Lj. Miličić, I. Radosavljević Evans, N. V.Y. Scarlett, H. E.A. Brand, Lj. Damjanović-Vasilić, *Evidence of continuous pottery production during the late Byzantine period in the Studenica Monastery, a UNESCO World Heritage Site*, *Microchemical Journal* 146 (2019), 557–567.

³⁹ V. Bikić, *Pottery manufacture in the Studenica monastery*, 139–140.

⁴⁰ Е. Зечевић, *Немањине цркве у Топлици*.

⁴¹ И. Пашић, *нав. дело*, 173–180, сл. 3–7.

потврђују статистички релевантни налази са Превлаке и из Милешеве.⁴² Присуство тих предмета речито је по себи – осим што одсликава солидне платежне могућности за набавку мобилијара, они су и својеврсна потврда активног учешћа манастира у међународној трговинској размени. Значајно је потцртати да увозна керамика доспева из два правца, Јужне Италије (Апулије) и са Пелопонеза, из залиха византијских радионица. Мапа дистрибуције керамике, како локално рађеног посуђа тако и оног које је поручивано из познатих радионица које су израђивале луксузне трпезне врсте, свакако сведочи о међусобној повезаности црквених средишта, односно припадности јединственом занатском и трговинском кругу.

Трећи пример се односи на организацију важне дневне активности, а то је припрема оброка за монашку заједницу. У овом случају функционална анализа и анализа трагова употребе на керамичком посуђу – а то је прво истраживање које је спроведено на скупини средњовековног посуђа – открили су до тада непознате детаље у пракси кувања у манастирској кухињи током XIII, XIV и раног XV века.⁴³ У најкраћем, утврђено је да су различита јела кувана у наменски израђиваним посудама, да су посуде окретане према пламену увек на исти начин, као и да посуђе није често померано из кухиње, што све сведочи да о припреми јела бринула иста, мања група људи. Посебно питање представља организација кувања и обедовања у манастирској заједници. Према одредбама типика у обедовање у манастирској обитељи заједнички је чин који се по правилу одвија у трпезарији.⁴⁴ Стога се уобичајено претпоставља кување јела у великим керамичким и/или металним реципијентима и потом разливање оброка у посуде које се постављају на трпезу. Међутим, у Студеници је откривена знатна количина кухињских лонаца мале запремине, до два литра, што је изискивало преиспитивање тако замишљене праксе. У тумачењу везе између откривених посуда за кување и прописа који уређују обедовање, до сада понуђено објашњење тиче се прописаних количина намирница на годишњем нивоу, што је изискивало рационализацију намирница, односно оброка, која се лакше изводила размаравањем хране у мање реципијенте приближне величине, у количини која је потребна (довољна) за две или највише три особе.⁴⁵

*

У општој оцени досадашњих резултата мора се констатовати да археологија, захваљујући својим методама и ширини истраживачког опсега, има кључну улогу у изучавању првих српских црквених средишта,

⁴² В. Бикић, *Хронолошки, технолошки и стилски оквири глеђосане керамике у Србији: пример манастира Студенице*, у: М. Поповић, *Манастир Студеница – археолошка открића*, Београд 2015, 338–341, сл. 1–5; И. Пашић, *нав. дело*, 180.

⁴³ В. Бикић, *Посуђе и кување у Манастиру Студеници у 13-14. веку: анализа трагова употребе*, *Архаика* 3 (2015), 167-190.

⁴⁴ К. Лиречек, *Типик св. Саве за Манастир Студеницу*, *Гласник Српског ученог друштва* XL (1874), 147–151.

⁴⁵ В. Бикић, *Посуђе и кување у Манастиру Студеници*, 182–183 (са наведеном литературом).

односно седишта епископија. Уз изузетак старих епископија у урбаним зонама на Приморју, та црквена средишта су, готово по правилу, манастири распоређени у сеоским пределима, у близини саобраћајница и караванских постаја.⁴⁶ Слична дистрибуција епископија уочена је и у појединим областима Византијског царства које су биле урбанизоване.⁴⁷ Чињеница да су седишта првих српских епископија смештена у манастирима значајна је сама по себи, поред осталог и због тога што је реч о владарским задужбинама, језгрима династичке и државне идеологије, које обједињују културне, духовне, политичке, културне и привредне функције, да поменемо само најважније.⁴⁸ У слабо разуђеној хијерархији насеља у раној немањинској држави, коју су чиниле претежно руралне насеобине, будући да српска држава тада није имала већи број градских насеља, манастири, тако, добијају статус централних места.⁴⁹ Уз то, питање њихове улоге у организацији привредних активности додатно се актуализује због јасних индиција које пружају резултати новијих археолошких истраживања. Наиме, успостављање производње керамичког посуђа у Студеници указује да је у држави Стефана Немање и његових непосредних наследника манастир био у средишту привредних активности на комплекснији начин него што се то мислило раније.⁵⁰

Иако у овом тренутку о изради керамике у ареалу раних немањинских манастира можемо говорити као о изузетној појави, том и другим питањима из домена привреде свакако би требало посветити више пажње у будућим изучавањима ове скупине споменика. Будући да Студеница у средњовековној Србији представља прототип манастирског насеља, разложно је претпоставити одређену (ако не исту) делатност значајну за заједницу и у појединим (ако не свим) другим седиштима епископија. Уз недавно обновљену археолошку активност у области Куршумлије,⁵¹ започети истраживачки програми који обухватају систематизацију и анализу доступне грађе, уз изучавање крајолика, стратегије набавке сировина (глине, камена, метала) и технологије израде предмета, требало би да провере, прошире и унапреде сазнања о одређеном налазишту и његовом окружењу, односно појавама у вези са организацијом насеља и

⁴⁶ Исто, 39–40; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 30–33; S. Popović, *The Serbian episcopal sees in the thirteenth century*, *Starinar* LI (2001), 178–181.

⁴⁷ Исто, 171–172.

⁴⁸ Д. Богдановић, *Преображај српске цркве*, Историја српског народа I, ур. С. Ђирковић, Београд 1981, 324–327; М. Јанковић, *нав. дело*, 32–33; Д. Војводић, *На размеђу светова и култура*, 17–19.

⁴⁹ О значењу централног места в. А. К. Vionis, G. Papantoniou, *Central Place Theory Reloaded and Revised: Political Economy and Landscape Dynamics in the Longue Durée*. *Land* 8 (2019), 36 (са наведеном литературом) <https://doi.org/10.3390/land8020036>.

⁵⁰ V. Bikić, *Pottery manufacture in the Studenica monastery*, 139–140.

⁵¹ Пројекат „Археолошко наслеђе Куршумлије“ реализују Народни музеј у Београду и Народни музеј Топлице из Прокупља, под руководством Е. Зечевић и Ј. Кузмановић Цветковић.

црквених средишта у средњовековној Србији.⁵² С обзиром на потврђени археолошки потенцијал ти нови програми, који укључују и сарадњу са стручњацима из области природних наука, планирани су најпре на ширем простору Раса. Поред археометријских испитивања,⁵³ обављају се веома значајна археолошка истраживања у ареалу цркве Светих апостола Петра и Павла.⁵⁴ Сматрамо да ће овакав, шире постављени приступ и контекстуализација археолошких података – о распореду насеља и некропола, функцији и садржају места становања, затим путевима, извориштима сировина – свакако допринети потпунијем сагледавању места и улоге најстаријих српских црквених средишта и њиховог окружења у привредном и културном амбијенту средњовековне Србије.

Vesna Bikić

(Institute of Archaeology, Belgrade)

ARCHAEOLOGY OF THE EARLIEST SERBIAN ECCLESIASTICAL CENTRES

The earliest Serbian ecclesiastical centres were almost exclusively monasteries – and this fact is especially significant in the wider context of comprehending the inner organization in the state of the first rulers from the Nemanjić dynasty. In previous decades, excavations were conducted, on a smaller or larger scale, on most of our sites (monuments) belonging to this group (fig. 1), thus enabling us to get a clearer overview of the contribution of archaeology to the study of this important segment of medieval studies. On this occasion, we have singled out the most important ones – according to our opinion – and provided the most representative illustrative examples.

The location of an ecclesiastical seat within a given area is decided upon the basis of the characteristics of a given space, which usually has certain natural traits and historical importance – it is often located on the remains of an older sacral edifice or settlement, in open space, on a dominant position, near a spring of drinkable water, as well as a road network, with raw materials easily available, as is suggestively illustrated by the Churches of Saint Nicholas (crkva Svetog Nikole) in Toplica, Saint Achilles (crkva Svetog Ahilija) in Arilje, Saint Archangel Michael (crkva Svetog arhangela Mihaila) on Prevlaka near Tivat. The only different example is that of the Church of Holy Salvation (crkva Svetog Spasa) in Žiča, whose foundations had been dug into archaeologically sterile ground.

The chronology of the building of these objects also includes the question of burials in the areas of the earliest Serbian ecclesiastical centres. For example, let us mention the Church of Saint Nicholas in Toplica, since a more recent comprehensive analysis of available archaeological material lead to a clear distinction of construction phases of the monastery, reheating the debate on the scopes of building activities of Stefan Nemanja, that is to say, the question of whether this was a newly built edifice or else an older church restored with

⁵² О пилот програму истраживања потенцијалних мајдана глина за потребе манастира Студенице, в. V. Bikić, U. Vojvodić, *Pottery distribution and raw material resources in the area of medieval Ras*, Archaeotechnology studies: Raw material exploitation from prehistory to the Middle Ages, eds. S. Vitezović and D. Antonović, Srpsko arheološko društvo: Belgrade 2017, 161-189.

⁵³ в. нап. 38.

⁵⁴ У. Војводић, *Поглед на резултате археолошких истраживања Цркве Св. апостола Петра и Павла у Новом Пазару*, у овом зборнику.

the outer narthex added to it. On the other hand, information on the biological structure and health status of the population which gravitated towards a given (ecclesiastical) centre in a certain period tend to be very scarce, since the results of archaeological researches that have been published mostly deal with general topics, without reviewing the stratigraphy of grave burials and archaeological interpretations of their contents. As an exception in this sense, however, we should certainly mention the burials around the Church of Saint Peter (crkva Svetog Petra) in Ras and the Church of Saint Nicholas in Toplica.

Unlike cemeteries, burials of rulers and high-ranking dignitaries – founders (*ktetors*) have been studied much more thoroughly. Archaeological researches of foundations built by members of the Nemanjić dynasty established the manner in which the founders were buried – the Byzantine model was embraced but with distinctive regional traits, as can be seen from the example of the grave of King Vladislav in Mileševa. The form of the funerary practice and the appearance of the grave were established on the basis of the burial church of the founder of the dynasty – Studenica, which represented an essential model for all the following burial temples of the Nemanjić dynasty.

When it comes to monastery complexes, excavations performed with stratigraphic precision enable reliable determination of the chronology of the construction of monastery buildings, including the changes in the function of certain spaces within the defensive walls of the monastery, but also a more comprehensive analysis of objects discovered in archaeological contexts. In this sense, an exceptional example is the monastery of Studenica – combined results of all archaeological researches lead to a step forward in the interpretation of some occurrences in the every-day life of the monastery, among other things. On this occasion, we brought attention to some mostly unknown examples of contextual analyses of ceramic material. The first example deals with the identification and defining of a pottery workshop, which was organized, at the time of the founding of the monastery, in the eastern part of the yard, between the sleeping area and the eastern gate. The very fact that the pottery kiln was built within the area of the complex bears witness of the inclusion of the monastery into the economy of the early periods of the Nemanjić state. Moreover, it is a conclusive piece of evidence that the monastery of Studenica actually represented an ideal organizational concept of a central sacral place which united the ideological (religious and political), cultural and economic dimension. The second example deals with the flows of local and interregional trade. Namely, during the first century of its existence, i.e. already during the 13th century, most of the items intended for every-day use were being made locally. Those objects, which have a recognizable craft mark, bear witness of the interconnection of ecclesiastical centres, that is to say – they belong to a unique crafts and trade circle. On the other hand, pottery coming from foreign workshops was found in modest amounts, and it was uniform when it came to product types. However, the very presence of these objects speaks volumes – aside from being a proof of financial solvency needed for acquiring mobile items, they are also a confirmation of the active participation of monasteries in international trade exchange. The third example concerns meal preparation for the monastic community and food rationalization. The results of analyses of pottery assemblages, including analyses of various use-wear traces on the vessels, indicate that different meals were cooked in purposefully made containers, that the vessels were turned towards the flame always in the same manner and that they hadn't been moved often from the kitchen, which indicates that meal preparation was a task entrusted to the same, small group of people.

*

In the general estimation of results achieved so far it was noted that archaeology, thanks to its methods and width of its research range, has the key role in the studies of the first Serbian ecclesiastical centres, i.e. episcopal seats. With the exception of the older episcopacies in the urban zones of the coastal area of the Adriatic Sea (Primorje), those ecclesiastical centres were, almost as a rule, monasteries built in rural areas, in the vicinity of roads and caravan stations. The fact that the first Serbian episcopal seats were located in monasteries is very significant *per se*, among other things because of the fact that those were foundations of

rulers, the cores of dynastic and state ideology, which comprehended cult, spiritual, political, cultural and economic functions (to mention only the most important ones). In a poorly differentiated hierarchy of settlements in the state of the Nemanjić dynasty, consisting mostly of rural settlements (having in mind the fact that the Serbian state had a small number of urban settlements at the time), the monasteries, thus, had the status of central places. Also, the question of the role in the organization of economic activities has become even more topical because of the clear indications provided by the results of the more recent archaeological researches. Namely, the organization of pottery production in Studenica indicates that in the state of grand *župan* Stefan Nemanja and his immediate successors this monastery was at the centre of economic activities in a more complex manner than it was believed before. Since Studenica represented a prototype for monastery settlements in medieval Serbia, it is logical to assume certain (if not identical) activities, significant for the community, in other (if not all other) episcopal centres as well. With the recently renewed archaeological activities in the area of Kuršumlija, research projects that have commenced and that comprehend a systematization and analysis of available material, along with the studying of the surrounding area, strategies for obtaining raw materials (clay, stone, metal) and technology of objects production, should verify, broaden and enhance our knowledge on a given site and its surroundings, and also occurrences related to the organization of settlements and ecclesiastical centres in medieval Serbia. Considering the confirmed archaeological potential, these new programs, which include cooperation with natural sciences experts as well, are planned for the wider area of Ras, to begin with. Aside from archaeometric examinations, very significant archaeological researches are also being performed in the area of the Church of Saint Apostles Peter and Paul (crkva Svetih apostola Petra i Pavla). We believe that this, more broadly set approach and contextualization of archaeological data – on the distribution of settlements and necropoles, functions and contents of dwelling places, as well as roads, raw material sources – would certainly contribute to a more complete overview of the place and role of the earliest Serbian ecclesiastical centres and their surroundings in the economic and cultural milieu of medieval Serbia.

